

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI ASARLARIDA O'QITUVCHI KASBIY FAOLIYATINING AHAMIYATI

Usmonov Murodjon Ibrohim o'g'li

Successland o'quv markazi "Arab tili" katta o'qituvchisi

Annotasiya. *Maqolada Markaziy Osiyo mutafakkirlari asarlarida o'qituvchi kasbiy faoliyatiga oid dono fikrlar va ulardan ta'lim va tarbiya jarayonida samarali foydalanishga oid ilmiy-nazariy ma'lumotlar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *"Ustoz va shogird", mudarris, o'qituvchi, o'qituvchi, "malak qiyofali", ta'lim va tarbiya, nazariya va tavsiya, ilm-fan va madaniyat, "qattiq" yoki "yumshoq" usullar.*

Аннотация. *В статье представлены научно-теоретические сведения о мудрых высказываниях, отражающих профессиональную деятельность учителя в трудах мыслителей Центральной Азии, а также о возможностях их эффективного использования в образовательном и воспитательном процессе.*

Ключевые слова: *«Учитель и ученик», мударрис, педагог, учитель, «ангелоподобный образ», обучение и воспитание, теория и рекомендации, наука и культура, «жесткие» и «мягкие» методы.*

Annotation. *The article provides scientific and theoretical analysis of insightful views on teachers' professional activity reflected in the works of Central Asian thinkers and examines the possibilities of their effective application in contemporary educational and upbringing processes.*

Keywords: *teacher–student relationship, educator, teacher, instructor, ideal teacher image, education and upbringing, theory and practice, science and culture, strict and flexible teaching methods.*

Jamiyat taraqqiyotida ta'lim va tarbiyaning rivojlanishi asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib, zamon bilan hamnafas holda takomillashib bormoqda. Yurtimizdan yetishib chiqqan mutafakkirlarimizni tarixini, ular yozib qoldirgan asarlarni o'rganar ekanmiz, uning rivojlanishi, yillar davomida shakllanib borishi "Ustoz va shogird"ning o'zaro interpretatsiya faoliyatiga bog'liqligining guvohi bo'lamiz. Eng qadimgi davrlardayoq mudarrislar (o'qituvchilar) ta'lim va tarbiyaning samarali ta'sir etish usullarini qidirib topib, hayotga tatbiq eta boshlaganlar. Buning natijasida eramizdan oldingi davrlardayoq ta'lim va tarbiyaning samaradorligiga erishilishi uchun o'qituvchiga bo'lgan talablar ortib borgan. O'qituvchi mahoratini

takomillashtirish yuzasidan turli g'oyalar, nazariya va tavsiyalar paydo bo'la boshlagan.

VII asrlarga kelib Markaziy Osiyo ilm-fan va madaniyat sohasidagi rivojlanish bevosita ta'lim va tarbiya beruvchi o'qituvchilarning qizg'in faoliyati hamda ularga qo'yiladigan talablarning nihoyatda rang-barangligi va xilma-xilligi bilan diqqatga sazovor bo'lgan. Ilk ibtidoiy davrlardan boshlab, bolalarning ta'lim va tarbiyasiga javobgar ulamolar hamda o'qituvchilar nasihat, tushuntirish, rag'batlantirish, maqtash, namuna ko'rsatish, tanbeh berish kabi usullardan foydalanganlar.

Biroq o'qituvchilarning o'zi bolaga ta'lim va tarbiya berish uchun mukammal amaliy va nazariy bilimga ega bo'lishi kerak bo'lgan. Shu sababli o'qituvchilar savodli madrasa toliblari orasidan tanlangan va ma'lum muddat tayyorgarlikdan o'tkazilgan.

Buyuk mutafakkir allomalarimiz o'z asarlarida o'qituvchilar kasbining nozikligini, ma'suliyatli ekanligini va murakkabligini, shu bilan birga, sharaflilik ekanligini, yoritib, muallimning mahorati, ularga qo'yilgan talablar, fazilatlariga oid qarashlar, shogirdlar bilan munosabatga kirishish mahorati, muomalasi to'g'risida o'z mulohazalarini bildirganlar.

Uyg'onish davrining yetuk namoyondalari Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Unsurul Ma'aliy Kaykovus, Abul-Qosim Umar Az-Zamaxshariy, Shayx Sa'diy Sheroziy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz al-Koshifiy kabilarning ijodiy merosi pedagogik tafakkurni shakllantirishda bo'lajak murabbiylarga muhim manba bo'lib hisoblanadi. Ular avlodlardan avlodlarga o'tib, o'z qimmatini yo'qotmagan va o'qituvchilarni, tarbiyachilarni tayyorlash tajribalarini umumlashtirib, boyitib borishgan. Zero, insoniyat kelajagi va kurrai zaminning gullab yashnashi faqat ta'lim va tarbiyaga bog'liq ekanligini buyuk mutafakkirlarimiz chuqur his qilishgan. Shuning uchun muallimlar kuchi va g'ayrati bilan barkamol avlodni tarbiyalash ularning eng yorqin orzusi bo'lib kelgan. O'zbekiston deb atalmish muazzam zaminimizda yashab o'tgan mutafakkir allomalarning bu borada amalga oshirgan tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Barkamol avlodni tarbiyalash, bunda muallimning o'rni to'g'risida mutafakkir allomalarimiz ijodiy merosidan juda ko'p misollar keltirishimiz mumkin.

Abu Nasr Farobiy (873-930) Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan olimdir. Farobiy arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqani muhim tarbiyaviy fanlar deb atadgan. Ushbu fanlarni o'rgatuvchi o'qituvchini har tomonlama mukammal bilimga va tajribaga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. Farobiy ta'limotiga ko'ra, ta'lim va tarbiya jarayoni tajribali va bilimli o'qituvchilar tomonidan tashkil etilishi, boshqarilib turilishi va ma'lum maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, chunki "har bir bola o'zicha narsa va hodisalarni bila olmaydi hamda baxtga erisholmaydi. Unga buning uchun o'qituvchi lozim".

Ta'lim va tarbiya berishda "... ustoz shogirtlariga qattiq zulm ham, haddan haddan tashqari ko'ngilchanlik ham qilmasligi lozim. Chunki ortiqcha zulm, shogird dilida ustozga nisbatan nafrat uyg'otadi, bordiyu ustoz juda ham yumshoq ko'ngilli bo'lsa, shogird uni mensimay qo'yadi va u beradigan bilimdan sovib qoladi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarning fe'l atvoriga qarab ta'lim va tarbiyaning "qattiq" yoki "yumshoq" usullaridan foydalanishi mumkin" deydi. Bunda o'qituvchiga quyidagi talablarni qo'yadi:

Birinchi: tarbiyalanuvchilar o'qish va o'rganishga ishtiyoqmand bo'lsalar ta'lim va tarbiya jarayonida o'qituvchi tomonidan yumshoq usullar qo'llaniladi. Bunda u qanoatbaxsh so'zlardan foydalanadi, chorlovchi ilhomlantiruvchi gaplar aytib o'quvchida ko'nikma va malakalarni vujudga keltiradi, natijada o'quvchining iqtidori uyg'onib, g'ayrat-shijoati bilan bilim olishga, kasb egallashga intiladi.

Ikkinchi: tarbiyalanuvchilar o'zboshimcha, itoatsiz bo'lsalar o'qituvchi tomonidan qattiq, ya'ni majburlovchi usullar qo'llanilad. Bu asosan gapga ko'nmagan ba'zi qaysar tarbiyalanuvchilarga nisbatan ishlatiladi. Ushbu usul natijasida o'quvchi nazariy bilimlarni o'rganishga astoydil kirishadi, fazilatli yaxshi bo'lib kasb-hunarlarni va juz'iy san'atlarni egallashga intiladi. Maqsad ularni fazilat egasi qilish va kasb hunar ahillariga aylantirishdir.

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048) Sharq Uyg'onish davrining qomusiy olimlaridan biri, tarbiyashunos olim, umumjahon tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlar rivojiga ulkan ta'sir ko'rsatgan buyuk aql zakovat sohibidir. Alloma o'zining asarlarida ta'lim va tarbiya birligi va axloq masalalariga yetuk tarbiyashunos olim sifatida yondashgan, chunonchi, "Minerologiya", "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston" kabi asarlarida pedagogika va psixologiyaga oid noyob fikr-mulohazalarini va ma'rifiy-didaktik qarashlarini bayon etdi. Bolalarni maktabda o'qitish va tarbiyalash jarayonida dunyoviy fanlarni bir-biri bilan bog'lab turli mavzularda mulohazalar yuritishni ta'kidlab:

"Bizning maqsadimiz o'quvchilarni toliqtirib qo'ymaslikdir, bir mavzuni qayta-qayta takrorlab o'qib berish o'quvchini zeriktiradi, xotirasini susaytiradi. Agar o'quvchi bir mavzudan boshqabir yangi mavzuga o'tib tursa, u xuddi turli-tuman bog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar-o'tmas, boshqa bir bog' boshlanadi. Bola ularning hammasini ko'rgisi va tomosha qilgisi kelaveradi. Har bir yangi narsa bolaga rohat bao'ishlaydi, deb behuda aytilmagan", - deydi.

Beruniy mamlakatning obodonligi ilm-fanning ravnaqi, yoshlarning baxt-saodati va kamoloti ularga bilim va ma'rifat beruvchi o'qituvchilarga deydiki: "Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, odamni ko'r qilib qo'yadigan nafs va turli eski urf-odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikni quli bo'lishdan ozod bo'lmog'i darkor".

Abu Ali ibn Sino (980-1037) o'z asarlarida inson kamolotida tarbiya muhim rol o'ynashini ta'kidlab, bunda o'qituvchilar bolalarga ta'lim berishdek ma'suliyatli

burchni bajarib, tarbiya berishga javobgarlik hissi bilan yondashishini uqtiradi va o'qituvchilarga faoliyatda muvaffaqiyatga erishish garovi bo'lgan quyidagi tavsiyalarni beradi:

- ☐ bolalar bilan muomalada bosiq va jiddiy bo'lish;
- ☐ berilayotgan bilimning o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishiga e'tiborni qaratish;
- ☐ ta'limda turli shakl va metodlaridan foydalanish;
- ☐ o'quvchining xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati shaxsiy xususiyatlarini nazorat qilish;
- ☐ bolalarni fanga qiziqтира olish;
- ☐ berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish;
- ☐ bilimlarni o'quvchilarning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda tushunarli olib boorish;
- ☐ har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasida bo'lishiga erishish.

Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziy XIII asrda Eronda yashab ijod qilgan yirik shoir va mutafakkirdir. U faylasuf-shoir bo'lishi bilan birga tajribali murabbiy ham bo'lgan. Shoir "Guliston" asarida o'z davri o'qituvchilarini turli toifaga bo'lib, ularni ta'riflaydi.

Qattiqqo'l o'qituvchilarni "... basharasi tirishgan, tili zahar, yomon xulqli, odamlarni ranjitadigan, gadoy tabiatlik, ochko'z, uni ko'rishi bilan shogirdlarning kayfiyati uchar, shogirdlar undan bilim va tarbiya ololmaydilar".

Yana bir toifadagi o'qituvchilar "... sodda, yaxshi va yumshoq ko'ngilli odam. Unar-unmasga so'zlamas edi va bolalarni ranjitadigan so'zlar og'zidan chiqmas edi. Uning farishtadek axloqliligi va mehribonligini ko'rgan bolalar murabbiyni mensimay qo'yidilar. Uning yumshoq tabiatlik ekanligini bilishib, ilmni ham o'rganmadilar. Alqissa bolalar o'yin va to'polonga berilib vaqtini bekorga o'tkazdilar".

Bu holatda Shayx Sa'diy Sheroziy ikki xil ta'rif beradi. Birinchidan, Shayx Sa'diy yashagan davrda ham, undan keyingi davrlarda ham maktabda o'quvchilarni qattiqqo'llik bilan o'qitganlar. Ikkinchidan, Shayx Sa'diy bu holatni o'z ko'zi bilan ko'rgan va qattiqqo'l o'qituvchiga nisbatan norozilik bildirmagan, ilm va tarbiya berishda qattiqqo'llikni afzal ko'rgan. U "jabr ustod boz mehr padar" deb ta'kidlaydi, ya'ni o'qituvchining jabri va jazosi ota mehridan ham afzalligini aytadi.

Buyuk mutafakkir Abdurahmon Jomiy XV asrda yashab ijod qilgan. U o'z asarlarida insonning yuksak axloqiy hislatlarini, go'zal fazilatlarini kuylaydi. "Iskandar xirodnomasi" asarida muallimlar to'g'risida noyob fikrlarni bildirgan: "Muallim aqlli, bo'lishi kerak. O'zini nomunosib tutgan murabbiy hech vaqt bolalarga bilim bera olmaydi". Shoir muallimning hayotdagi o'rnini quyidagi baytida bayon qiladi: Bayt.

Ustod muallimsiz qolganda zamon,
Nodonlikdan qora bo'lurdi jahon.

Alisher Navoiy (1441-1501) ijodida muallimlarga munosabat alohida berilgan. Uning fikricha, har bir inson o'ziga ta'lim va tarbiya bergan ustozini, o'qituvchisini umrbod hurmat qilishi va uni e'zozlashi kerak. O'qituvchi mehnatini har qanday xazina bilan o'lchab bo'lmaydi:

Haq yo'linda kim senga,
Bir harf o'qitmish ranj ila.
Aylamak bo'lmas ado,
Oning haqqin yuz ganj ila.

Alisher Navoiy yosh avlod tarbiyasini har qanday tasodifiy murabbiyga ishonib topshirib bo'lmasligini aytib, o'qituvchiga yuksak talablarni qo'yadi. Bolani tarbiyalash va unga bilim berish, uning qobiliyatini o'stirish uchun nihoyatda savodli o'qituvchi va mahoratli tarbiyachi bo'lishi kerak. Alisher Navoiy o'qituvchini faqat dars beruvchi, bilim beruvchi deb bilmaydi, balki mahoratli tarbiyachi bo'lishi lozim deb ilm va odobni birga olib borilishini, bu ikki jarayon hech qachon ajralmasligini ta'kidlab o'tadi.

Buyuk alloma o'zining "Mahbub-ul qulub" didaktik asarida o'qituvchi xalq oldida obro'ga, hurmat va izzatga sazovor bo'lishi kerkliligini, u xalq g'ami bilan yashashini, xalqqa yordam beruvchi, xalq bilan birga bo'lishi lozimligini aytadi.

Nodon, mutaasib, johil o'qituvchilarni tanqid qilib, o'qituvchilar olimlar orasidagi eng sara "malak qiyofali" kishi bo'lishi, ya'ni sof ko'ngilli, pok qalbli, insofli, karam-muruvvatli, odobli, vafoli, kishilikning eng yaxshi oliyjanob hislatlarini o'zida aks ettiruvchi bo'lishi kerak deydi. Ayniqsa, madrasalarda ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi o'qituvchilarga jiddiy talablarni qo'yadi:

"Mudarris kerakki, g'arazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmas, manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa va olg'irlik uchun gap-so'z va g'avg'o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi kata va pechi uzun bo'lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni unga bosh o'rin bo'lmasa, yaramasliklardan qo'rqsa va nopoklikdan qochsa ... nainki, o'zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni qilish mumkin, balki halol desa, qilmas ishlarni qilmoq undan sodir bo'lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo'lib qolsa, bu mudarris emas, yomon odatni tarqatguvchidir".

Demak, o'qituvchi (mudarris) bilimli, fozil va donishmand bo'lishi, kishilikning eng yaxshi fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan oliyjanob va kamtarin bo'lishi, har qanday yaramas ishlardan holi va pok bo'lishi, o'z xulqi va odobi bilan boshqalarga namuna bo'lishi lozim.

Markaziy Osiyo mutafakkir allomalari meroslarida ta'kidlangan, o'qituvchilar haqida bildirilgan dono fikrlarni yoshidan, pedagogik mahoratidan, qanday dars berishidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilar bilishlari va ularga qat'iy amal qilishlari ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, yosh, bo'lajak o'qituvchilik kasbini

egallayotgan talabalar uchun mutafakkir allomalarimizning ta'lim va tarbiya haqidagi dono fikrlari o'qituvchilik faoliyatida bir umrlik saboq bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abu Rayhon Beruniy. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1998. – 624 b.
2. Abu Nasr Forobiy. "Fozil odamlar shahri". – Toshkent: "O'qituvchi", 1993. – 192 b.
3. Abu Ali ibn Sino. Donishnoma-yi Aloiy. – Tehron: Intishoroti Donishgohi Tehron, 1983.- B. 87-214.
4. Abdurahmon Jomiy. Nafahot ul-uns. – Tehron: Intishoroti Asotir, 1991. B. 41-198.
5. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot, 1989-yil. 1-jild, B. 112-356.
6. Sa'diy Sheroziy. Guliston. – Tehron: Intishoroti Amir Kabir, 1980.- B. 5-96.